

Lyginamoji kultūrologija

RYTŲ IR VAKARŲ DICHOTOMIJA CIVILIZACINĖS KOMPARATYVISTIKOS POŽIŪRIU

Antanas ANDRIJAUSKAS

Lietuvos kultūros ir meno institutas

Straipsnis skirtas istorinei Rytų ir Vakarų civilizacijų bei mąstymo stereotipų analizei. Jame, pasitelkus komparatyvistinės metodologijos galimybes, atskleidžiamas Rytų ir Vakarų dichotomijos nepagrįstumas, įrodinėjama, kad klasikinėje Vakarų kultūros filosofijoje susiformavę stereotipiniai Rytų ir Vakarų civilizacijų mąstymo tipų, meninės kūrybos modeliai su jiems priskiriamų tipologinių bruožų visuma yra tik idealios teorinės konstrukcijos, darbinės schemas, kuriomis grubiai apibrėžiami tipiškiausi Rytų ir Vakarų civilizacijų bruožai. Šie abstraktūs darbiniai modeliai, pritaikius juos konkrečių regionų civilizacijoms tyrinėti, įgauna visiškai kitokį turinį ir konfiguracijas.

Pastarųjų 5000 metų žmonijos istorijoje daugelio didingų lokalinių civilizacijų kultūros spinduliuojama energija labai veikė kitas civilizacijas, tautas ir visuomenes. Tokį pakilimą išgyveno egiptiečių, šumerų, indų, kinų, graikų, arabų musulmoniškoji, Vakarų krikščioniškoji ir kitos civilizacijos. Neseniai viešpatavusios ir paskleidusios planetoje unifikuojamas kultūros tendencijas Vakarų Europos civilizacijos poveikis neturėtų klaidinti, nes tai labai trumpas istorijos tarpsnis, kuris, kaip liudija žmonijos istorija, baigiasi, ir estafetę perima kitos civilizacijos, sukaupusios gyvybingą energiją.

Senjo pasaulio civilizacijos istorijoje ypač svarbus sąlygiškai vadinamas Rytų ir Vakarų civilizacijų kultūrinis dialogas. Aiškindamiesi jo atsiradimo ištakas, pobūdį, istorines modifikacijas, nuolatos susiduriame su tvirtai įaugusia į daugelį lyginamųjų civilizacijų studijų ir mūsų pašamonę Rytų–Vakarų antiteze. Šios dvi metaforiškos glaudžiai tarpusavyje susijusios kultūrologinės kategorijos nuo žilos senovės atspindi dichotominį požiūrį į pasaulinės civilizacijos istorijos vyksmą. Jau „ašiniame laike“, ryškėjant istorijos mokslo užuomazgoms, žmonijos kultūros istorija suvokiama kaip abstrakti Rytų–Vakarų antitezė.

Erdvinė ankstyvųjų civilizacijų savirefleksija ir identifikavimasis dažniausiai siejasi su geografine orientacija ir senaisiais kosmogoniniais mitologiniais vaizdiniais apie binarinę pasaulio organizaciją ir pasaulio konstravimo modelius. Rytų ir Vakarų sąvokos senųjų civilizacijų mitologijoje ir ritualinėje praktikoje tiesiogiai susijusios su saulės patekėjimu ir saulėlydžiu, simbo-

lizuojančiais visų gamtos procesų, gyvūnų ir žmogaus gyvenimo cikliškumą. Šioje simbolinėje ir universalumą pretenduojančioje kosmogeninėje erdvinėje sistemoje Rytai – tai užgimimo ciklo pradžia, o Vakarai – jo pabaiga (saulėlydis, gyvenimas, istorija, kūrimas). Tarp šių dviejų erdvės polių yra simbolinis pasaulio centras, iš kurio, kaip šią simboliką įamžinusiuose vedų altoriuose, įvairių civilizacijų piramidėse, į saulės patekėjimą orientuotose šventyklose, be Rytų–Vakarų ašies, eina ir kita – Šiaurė–Pietūs. Istoriskai taip susiklostė, kad antroji poliarinė kategorijų pora ir su ja susijęs kultūros tipologijos modelis neįgavo tos didžiai simbolinės prasmės, kuri Senajame pasaulyje teikiama Rytų–Vakarų dichotomijai. Šiaurės–Pietų dichotomija kultūrologinėje literatūroje įsigalėjo tik pastaraisiais dešimtmečiais kaip antras papildomas erdvinės klasifikacijos modelis kalbant apie turtingas Šiaurės Europos ir vargingas pietuose esančias Europos, Afrikos, Azijos šalis. Naujajame pasaulyje ši opozicija pasitelkiama turtingas pagal buržuazinį puritoniškąjį civilizacijos modelį susiformavusias Šiaurės Amerikos šalis (JAV, Kanada) priešpriešinant vargingoms pagal latifundinį iberietiškąjį (ispanišką, portugaliską) modelį besitvarkančioms Centrinės ir Pietų Amerikos šalims.

Kitaip nei socialinė Šiaurės ir Pietų priešprieša, sąvokos Rytai ir Vakarai dažniausiai įgauna alternatyvios sociokultūrinės dilemos atspalvį. Senojo pasaulio, tai yra atsirusios Afrikos ir Eurazijos geografiniuose plotuose, civilizacijos nuolatos veikia viena kitą, konkuruodamos dėl įtakos politinėje, karinėje, religijos, ekonominio gyvenimo ir kitose srityse. Šioje konkurencinėje kovoje keičiasi civilizacijų konfigūracijos, vyksta interesų, idealų, vertybių, idėjų susidūrimas, jų korekcija, ryškėja įvairių technologinių atradimų, kultūros difuzija įvairiomis kryptimis. Natūralu, kad greta skirtingų mitologijos, religijos, meno, mokslo tendencijų kontaktuojančiuose civilizaciniuose pasauliuose gyvuoja ir daugybė artimų, kurioms nesunku surasti bendrą vardiklį. Tyrinėdami Rytų ir Vakarų civilizacijų sąveikos problemas iškart susiduriame su civilizacinių pasaulių konfigūracijų kaita, tai yra istorijos eigoje atsirusiu plotų sumažėjimu arba padidėjimu. Civilizacijų plotų konfigūracijų kaita tiesiogiai siejasi ne tik su religijos, kalbos, meno sklaida, tačiau pirmiausia – su saviidentifikacijos problema, kuri itin aktuali etninėms grupėms, tautoms, gyvenančioms ribinėse, marginalinėse, periferinėse civilizacinių pasaulių susidūrimo zonose. Į simbolinę Rytų ir Vakarų pasaulių suvienijimo misiją pretendavo daugelis didžiųjų imperijų: Aleksandro Makedoniečio, Romos, arabų musulmonų, Čingischano, Tamerlano, britų, Rusijos, sovietinė. Teritorinių struktūrų tęstinumas, bekraštybė tarsi simbolizavo neribotos pasaulinės valdžios siekius.

Ribinėse Rytų ir Vakarų civilizacijų susidūrimo zonose esantiems sociokultūriniais organizmams būdingas ypatingas jautrumas, atvirumas kultūrinėms įtakoms, gyvas reagavimas į naujas tendencijas. Todėl įvairūs kultūros sluoksniai paslankūs – įtakos pinasi, kultūra transformuojasi. Kaip tik „tarpinėse“ visuomenėse intensyviai vienijami skirtingų civilizacijų kultūros elementai, atsiranda naujų netikėtų religijos, meno ir kitų kultūros formų derinių. Jos gali virsti didingomis autonomiškoms civilizacijoms arba lokalesniais kultūriniais organizmais, esančiais didesnio civilizacinio pasaulio periferijoje. Klasikinis tarpinės Rytų ir Vakarų kultūrų

elementus jungiančios civilizacijos pavyzdys yra Bizantija. Jai, kaip ir kitiems tarpiniams socio-kultūriniais organizmams, būdingas balansavimas, krypimas į skirtingus saviidentifikacijos poliūs. Ši identifikacija konkrečiu civilizacijos raidos metu jos subjektų aktyse įgauna absoliučiai ar santykinai neigiamą ar teigiamą reikšmę. Todėl ribinėse civilizacijų susidūrimo zonose kultūrinio atvirumo tarpsnius itin dažnai keičia užsisklendimas, o universalistines tendencijas – savisaugos. Priklausomai nuo to, kurio poliaus kryptimi keičiasi tarpinės visuomenės saviidentifikacija, didėja ar mažėja konkrečios civilizacijos konfigūracijos.

Tačiau dėl tarpinėse didžiųjų civilizacijų organizmų susidūrimo zonose esančių visuomenių saviidentifikacijos procesų paslankumo ir dažnos kaitos ši saviidentifikacija yra ganėtinai sąlyginė, tai yra jos negalima laikyti absoliučia. Priklausomai nuo daugelio išorinių ir vidinių veiksnių ji vėl gali krypti tai į vieno, tai į kito civilizacinio universumo centro pusę. Šiuos procesus nuolatos regime rytiniame Viduržemio jūros regione, Artimuosiuose Rytuose. Taigi čia matyti Rytų ir Vakarų civilizacijų priešpriešos reliatyvumas bei daugelio kultūros formų, simbolių universalus turinys.

Rytų ir Vakarų sąvokų reliatyvumą lemia ne tik konkrečių visuomenių tam tikrame istoriniame laike saviidentifikacijos paslankumas, bet ir erdvinės klasifikacijos sistemos išėitis taškas. Priklausomai nuo to, kur yra erdviųjų koordinatų centras, tai yra konkretus atskaitos taškas Žemės rutulyje, keičiasi ir Rytų bei Vakarų sąvokų turinys, civilizacinių organizmų ar geografinių plotų įvardijimas šiomis sąvokomis. Senovės graikams Rytai buvo Egiptas, Finikija, Babilonas, Persija, o Vakarai – neįžengiamų Vakarų Europos miškų, tamsos ir barbarų pasaulis, senovės ir viduramžių kinams Vakarai – Rytų Turkestanas, Vidurinė Azija, Indija, o Rytai – Tėkančios Saulės šalis Japonija. Tačiau XIX a. Vakarų sąvokos turinys Kinijoje keitėsi ir ji jau buvo susieta su geografiniu ir kultūriniu Vakarų Europos civilizacijos arealu. Šis pavyzdys akivaizdžiai rodo, kad tiesmukas ir vienareikšmis civilizacinių pasaulių priskyrimas Rytams ar Vakarams arba tiesioginis jų priešliejimas prie konkretaus žemyno yra sąlyginis ir kelia pagrįstų abejonių.

Paskirose civilizacinės komparatyvistikos studijose suvokiant Rytų ir Vakarų sąvokų amorfiskumą bei neapibrėžtumą, jos keičiamos Azijos ir Europos civilizacijų terminais, aiškiau rodančiais jų žemyninį apibrėžtumą. Tačiau kai lyginamos konkrečios civilizacijos, iškart matyti ir šių kategorijų trūkumai, nes tai daugiau geografinės nei kultūrologinės sąvokos. Pirmiausia – vartojant Azijos civilizacijų apibrėžimą iš senųjų Rytų civilizacijų visumos iškrinta Afrikos žemyne klestėjusi Egipto civilizacija ir kyla daug problemų dėl šio termino antitezės – Europos civilizacijos – vartojimo tikslumo, kadangi graikų ir Romos civilizacijos skleidžiasi ne tik Europos, bet ir Azijos vakarinėje bei Afrikos šiaurinėje dalyse. Todėl, kylant abejonoms dėl Azijos civilizacijų antitezės – Europos civilizacijų – termino pagrįstumo, ir pirmoji sąvoka be antrosios praranda pamatinės kultūrologinės kategorijos statusą. Kita vertus, daug papildomų problemų ir painiavos kelia Azijos skirstymo į geografines ir civilizacines teritorijas netapatumas. Joje dažniausiai išskiriami Artimųjų Rytų, Vidurio Rytų, Centrinės ir Šiaurės Azijos bei Toliųjų Rytų geografiniai regionai. Civilizacijos arealų išsidėstymo zona apima tik palankiausią gyventi pietinę Azijos dalį, kurią galime dalyti į tris pagrindines civilizacines teritorijas: 1) Ar-

timųjų Rytų, kuri vėliau transformuojasi į islamišką; 2) Vidurio Rytų arba hinduistinę-budistinę, aprėpiančią Indostano pusiasalio regioną, ir 3) Tolimųjų Rytų, arba metakonfucianistinę (Kinija, Japonija, Korėja, Vietnamas).

Klasikinėje Vakarų kultūros filosofijoje įsigalėjęs stereotipinis Azijos ir Europos civilizacijų priešpriešinimo ir jų laikymo skirtingais civilizacijos raidos modeliais nepagrįstumas pastebimas pradėjus lyginti Viduržemio jūros regione susiformavusias civilizacijas. Lygindami tipologinius „ašinio laiko“ ir vėliau šiame regione atsiradusių graikų, Romos, Bizantijos, Vakarų krikščioniškosios, arabų musulmonų civilizacijų tipologinius bruožus iškart pastebime jų giminiškumą. Minėtų civilizacijų ištakos, mitologija, religija, pamatinės mąstymo kategorijos, vaizduojamosios dailės, architektūros ir literatūros tradicijos yra tiesiogiai susijusios su ankstesnėmis ikiašinio laiko – Egipto, Levanto, Mesopotamijos regionų – civilizacijomis, tai yra su Senojo Testamento ir Irano persiškosios kultūros tradicijos teritorija.

Viduržemio jūros regiono civilizacijų istorijoje aiškiai matyti sudėtingi nuoseklūs senesnių civilizacijų kultūros tradicijų perimamumo ir transformacijos procesai. Vakariniame Eurazijos dalyje viena kitą keičiančios civilizacijos buvo ne tokios atsparios istorijos sukretimams nei indų, kinų, japonų. Viduržemio jūros baseino ir Artimųjų Rytų kultūros palikimą vėliau perėmė graikų, Romos, Vakarų krikščioniškoji, bizantiškoji ir arabų musulmonų civilizacijos. Visos šios transžemyninės, tai yra jungiančios kelių žemynų teritorijas, civilizacijos sudaro homogeniškus antnacionalinius organizmus, kurie nuosekliai perima prieš juos egzistavusių tautų kultūros palikimą ir juo naudojasi.

Išsekus antikos (graikų, romėnų) civilizacijų potencinėms galimybėms, Viduržemio jūros regiono subekumena (tautų, turėjusių tam tikrą kultūrinę vienybę ar kultūros stilių, grupę) ilgainiui skilo į Vakarų, Rytų (Bizantija) krikščioniškuosius ir islamiškąjį civilizacinius pasaulius, kurie skiriasi įvairiomis tos pačios hebrajiškos abraomiškosios religijos mokymų interpretacijomis. Remdamasis G. Dumézilio ir idėjų istoriko M. Serres'o teiginiais, prancūzų komparatyvistas G. Lambertas, lygindamas judaizmą, krikščionybę ir islamą, išplėtoja naują kruopščiai argumentuotą teoriją, kad šios semitiškos kilmės monoteistinės Viduržemio jūros regiono religijos, nulėmusios pamatinius naujų civilizacijų bruožus, sudaro vientisą idėjų raidos sistemą. (J. Lambert, *Le Dieu distribue une anthropologie comparée des monothéismes*, Paris, 1995, 16–45.) Todėl daugelis civilizacinės komparatyvistikos šalininkų pagrįstai nurodo principinę Vakarų krikščioniškosios ir musulmoniškosios civilizacijų giminybę. Anot G. Hudsono, viduramžiais takoskyra tarp Europos ir Azijos radosi į Rytus nuo musulmoniškųjų šalių (G. Hudson, „Rencontres historiques de l'Europe et de l'Asie“, *La Table Ronde*, 1965, Nr. 209, 45). Vakarų krikščioniškąją ir klasikinę arabų musulmonų civilizacijas sieja daug bendrų bruožų, tik islamiškoje svarbiausia *teisė*, o Vakarų krikščioniškoje – *teologija* ir dogmatiška religija.

Lyginamosios klasikinės arabų musulmonų ir brandžių Vakarų viduramžių kultūros studijos parodė, kad arabų civilizacija buvo itin reikalinga vėlyvųjų viduramžių kultūrai. Todėl dabar kinta stereotipinis požiūris į šias civilizacijas kaip į nesutaikomus konkurentus ir priešininkus.

Naujo, daug artimesnio tikrovei, požiūrio šalininkai mano, kad daugelio pamatinių Vakarų krikščioniškosios civilizacijos kultūros vertybių ištakos glūdi klasikinėje arabų musulmonų civilizacijoje (panašiai kaip japonų – kinų civilizacijoje).

Norėdami atskleisti konceptualų Rytų ir Vakarų civilizacijų dichotomijos neatitikimą, turime glaustai panagrinti ir didžiąsias Rytų civilizacijas. Tačiau Rytai, kaip minėjome, nėra anoniminis homogeniškas kultūrologinis vienetas. Jie, kaip taikliai pastebi vienas autoritetingiausių šiuolaikinės civilizacinės komparatyvistikos šalininkų H. A. Nakamura, „susideda iš skirtingų kultūros arealų. Pavyzdžiui, – japonų kultūra esmiškai skiriasi nuo indiškosios, – nors ir neįmanoma paneigti tam tikrų panašumų. Kai tai bus aiškiai ir konkrečiai konstatuojama, ši dichotomija išnyks. Žinoma, aprašinėjimo tikslais išliks konvencionalūs pavadinimai. Tokiais atvejais sakydama „Vakarų“ omenyje turiu graikų–žydų–krikščionių mąstymo tradiciją, o sakydama „Rytai“ daugiausiai kalbu apie Indijos, Kinijos, Japonijos ir t. t. tradicijas“ (H. A. Nakamura, *Comparative History of Ideas*, Delhi, 1992, 4).

Vakarų ir arabų musulmonų civilizacijas palyginus su indų, kinų, japonų matyti, kad pirmosios dvi yra vienatipės – tai liudija pamatinių bruožų sugretinimas. Abi jos paveldėjo biblinę abraomiškąją religiją, antikos filosofijos, mokslo tradicijas, kurias arabai papildė daugelio Artimųjų ir Vidurio Rytų kultūrų laimėjimais. Vakarų ir islamiškajai civilizacijoms bendra iš biblinės tradicijos perimtas analogiškas istorijos suvokimas, pasaulio sukūrimo per 6 dienas koncepcija, angiologija, artimos etinės vertybės. Arabai pirmieji perėmė antikos filosofijos bei mokslo palikimą, kurį praturtinę, transformuoto pavidalo, vėliau perdavė Vakarų Europos civilizacijai.

Lygindami indų civilizaciją su arabų musulmonų ir Tolimųjų Rytų įsitikiname, kad daugelis svarbiausių pirmosios bruožų, nekreipiant dėmesio į griežtus socialinės hierarchijos principus, yra daug artimesni Viduržemio jūros regiono ir Artimųjų Rytų nei Tolimųjų Rytų (Kinija, Korėja, Japonija) civilizacijoms. Tai suprantama, nes nuo seniausių laikų Irano persiškosios kultūros arealas palaikė glaudžius ryšius su Egiptu, Levantu, Graikija ir Indija. Kita vertus, indų ir persų civilizacijas vienija arijų kultūros substratas, o Indijos ir Tolimųjų Rytų civilizacijas – galinga budizmo religijos ir filosofijos įtaka. Tačiau Tolimuosiuose Rytuose įsivyravę *Yijing* („Permainų knygos“), konfucianistinės etikos ir *Dao* mokymo principai labiau pabrėžia dialektinio mąstymo, socialinės etikos ir visuomeninių žmonių santykių harmonizavimo svarbą.

Lyginamoji Senojo pasaulio civilizacijų analizė atskleidžia klasikinėje civilizacinėje komparatyvistikoje įsitvirtinusių dichotomijų Rytai ir Vakarai, Azija ir Europa neatitikimą, šių terminų reliatyvumą bei konvencionalumą. Civilizacinėje komparatyvistikoje labai svarbu aiškiai atskirti geografinius ir turininguosius Rytų bei Vakarų civilizacijų dichotomijos aspektus, erdvinės kontrasto principu modeliuotas civilizacijos istorijos tipologizacijos schemas. Geografinės žemynų ribos ir su jomis siejamos porinės erdvinės tipologizacijos kategorijos yra gana aiškios ir ypatingų problemų nekelia. Tačiau kai pereiname prie turiningųjų Rytų ir Vakarų civilizacijų dichotomijos aspektų kritinės analizės, iškart įsitikiname, kad šios sąvokos ir geografinės Azijos ir Europos kontinentų ribos nesutampa. Be abejo, sąvokai „Rytai“, ignoruodami moksliskumo reikalavimus, galime suteikti plačią, vos ne metaforinę prasmę. Tuomet ji pra-

noks Azijos ribas ir aprėps Šiaurės Afriką bei kitus geografinius regionus. Todėl Rytų ir Vakarų sąvokas vartodami kaip darbinės turime aiškiai suvokti konvencionalų šių metaforiškų apibrėžimų turinį.

Visuotina civilizacinėje komparatyvistikoje išsigalėjusi Rytų ir Vakarų dichotomija, kaip tiksliai pažymi H. A. Nakamura, tikrovės dažnai neatitinka, nes, pasigilinę į civilizacijos istoriją, matome, jog skirtinguose planetos regionuose įvairiais kultūros raidos periodais atsiranda artimų būties koncepcijų ir kyla panašių intelektualinių problemų, ryškėja giminingi metodologiniai jų sprendimo variantai. Kitaip tariant, galima teigti, kad konkrečiais kultūros istorijos tarpsniais aktualizuojamos universalios intelektualinės paieškos (Ten pat, 3).

Vadinasi, pagrindinės klasikinės komparatyvistinės kultūros filosofijos sąvokos Rytai ir Vakarai yra daugiau metaforos, pradinė poliarinio kontrasto principu paremta civilizacijos istorijos skirstymo tipologija, arba paprasčiausias *ir universalus darbinis dvinarės kultūros tipologijos modelis*, kurio esmė – dvi viena kitą papildančios skirtingos vertės erdvinės kultūrinės konfigūracijos. Vienas šios dvinarės struktūros modelis lemia kitą ir jų vidinis ryšys arba įtampa, tvyranti tarp jų, kuria vienybės iliuziją. Šie du skirtingi vienas kitą papildantys kultūrinio identiškumo modeliai neegzistuoja vienas be kito, kadangi Rytai įgauna prasmę tik kartu su Vakarais, ir priešingai. Kita vertus, šios dvi poliarinės struktūros vienoje Senojo pasaulio civilizacinėje sistemoje (kol buvo suvokta Naujojo pasaulio atradimo svarba) *simbolizuoja pasaulio, o kartu ir pasaulinės kultūros vienybę*, universalią žmonijos civilizacijos, kultūros, religijos, mokslo, technologijos, meno ir pan. istoriją. Taigi Rytų ir Vakarų sąvokos komparatyvistinėje kultūrologijoje funkcionuoja kaip reliatyvios darbinės ir konvencionalios, nesiekiančios griežto moksliskumo kategorijos. Jų turinys, kaip parodėme anksčiau, yra paslankus ir keičiasi priklausomai nuo požiūrio į civilizacijos istoriją, nuo tos geografinės vietos, kurioje numatomas koordinacių sistemos atskaitos taškas. Jis nulemia tų geografinių teritorijų, kurios siejamos su Rytų ir Vakarų sąvokomis, įvardijimą. Pagaliau, laikui bėgant, keičiasi jų prasmė ir su jomis siejamų civilizacinių pasaulių konfigūracijos, suvokimo adekvatumas, išsiskverbimo į jų vertybes, simbolių sistemas lygmuo. Šių kategorijų turinys susimaišo, jos papildo viena kitą ir dichotomija virsta tik išorine sutartine schema, kiekvienu konkrečiu atveju ir istoriniu laiku įgaunančia tam tikrą turinį. Todėl ir klasikinėje kultūros filosofijoje išryškėję Rytų ir Vakarų civilizacijų modeliai yra *tik idealios teorinės konstrukcijos, darbinės schemas, kuriomis grubiai apibrėžiami tipiškiausi Rytų ir Vakarų civilizacijų bruožai*. Šie abstraktūs darbiniai modeliai, pritaikant juos konkrečių regionų civilizacijoms tyrinėti, įgauna visiškai skirtingą turinį ir konfigūracijas.

Postmodernioji civilizacinė komparatyvistika jau peržengė Senojo pasaulio ribas ir imasi nagrinėti kitų, anksčiau laikytų periferiniais, žemynų sociokultūrinius organizmus. Aktyvus mezoamerikos, Lotynų bei Šiaurės Amerikos, Afrikos ir Okeanijos kultūrų dalyvavimas civilizaciniame poliloge išplečia tradicinius kultūros tipologizacijos modelius, paneigia dvinarės struktūros Rytai–Vakarai pretenzijas į universalumą. Todėl binarines schemas šiuolaikinėje komparatyvistikoje keičia sudėtingesni civilizacinių struktūrų santykiai.

Rytų ir Vakarų civilizacijų priešpriešos istorinė raida

Tyrinėjant dichotomijos Rytai ir Vakarai atsiradimą, žvilgsnis krypsta į senovės Graikiją, kurios gyventojai pirmieji priešpriešino save Rytams. Tačiau senovės Graikija ir jos kultūros tradicijas perėmusi Roma – tai dar ne Europa, nes Europos bendrija ir savimonė antikoje dar neegzistavo, o rašytiniuose graikų ir romėnų šaltiniuose Europos vardas tėra geografinė kategorija.

Jonijos kultūros centrų iškilimą Mažosios Azijos pakrantėje ankstyvuoju graikų civilizacijos raidos laikotarpiu galime paaiškinti tuo, kad jie buvo artimai susiję su pagrindiniais senųjų Rytų civilizacijų centrais, į kuriuos nuolatos krypo graikų žvilgsniai. Todėl Rytai ir Azija ankstyvajame graikų civilizacijos raidos etape yra vertybė, kuri priešpriešinama Vakarams, tai yra barbarų apgyventiems kraštams. Čia ir susiduriame su Vakarų sąvokos reliatyvumu. Savaimė aišku, jei ją tiesmukai siesime su Europa, tuomet du žemynus apėmusią graikų civilizaciją teks priskirti ne tik Vakarams, bet ir Rytams. Papildomas tokio požiūrio argumentas – ne tik minėti Jonijoje įsikūrę graikų kultūros centrai, bet ir aiškios kultūros sąsajos su Artimųjų Rytų civilizacijomis.

Vėliau, bręstant graikų civilizacijai, o Artimųjų Rytų regionui tapus nuožmių kovų ir tautų migracijos sritimi, kurioje viešpatavo graikus išstūmę *par excellence* mirtini jų priešai persai, požiūris į Rytų pasaulį keitėsi. Šios ideologinės transformacijos ir Rytų–Vakarų antitezės atsiradimas paaiškinamas ne tik požiūriu į Rytus ir Azijos žemyną kaip persų teritoriją, bet ir savitais graikų saviidentifikacijos bruožais. Senovės graikams tėvynė – tai pirmiausia savojo miesto – polio – riba. Nuožmi kova dėl hegemonijos su persais ir nuolatinė jų grėsmė svetimo, priešiško, kito pasaulio įvaizdį perkėlė į Rytus ir Azijos žemyną, iš kurio graikus išstūmė persai. Turėtume atkreipti dėmesį į tai, kad Vakarų ir Rytų, Europos ir Azijos žemynų atskirumas graikų civilizacijos klestėjimo metu tapo *ideologine formule, iprasminančia „savojo“ graikų pasaulio priešpriešą „svetimam“*. Nors vėliau, po Aleksandro Makedoniečio žygių, atsiradusi helenistinė imperija graikų civilizacijos ribas išplėtė Viduržemio jūros pakrantėje ir Azijoje iki įvairiais mitologiniais pasakojimais apgaubtos Indijos, tačiau graikų sąmonėje įsigalėję Rytų ir Vakarų priešpriešos stereotipai išliko gajūs.

Graikų kultūros tradicijas tęsiančioje Romoje dichotominis pasaulio suvokimas išryškėja netgi sąvokų lygmenyje. Lotyniškas terminas *Occidens* įvardijo lotynizuotą Vakarų Europos kultūros erdvę, o jo antipodas *Oriens* pirmiausia siejosi su helenizuotais Rytais. Vėliau šią dichotomiją pratęsė ir institualizavo Romos skilimas į Rytų ir Vakarų imperijas. Šių dviejų konkuruojančių sociokultūrinių organizmų atsiradimas paskatino ir jų ideologinės šerdies – krikščionybės – skilimą į „vakarietiškąją“ (Romos katalikų) ir „rytietiškąją“ (graikiškąją Bizantijos stačiatikių). Žlugus Romos imperijai properša tarp Vakarų Europos ir Bizantijos civilizacijų pasaulių gilėja. Nepaisant bendros religijos, Vakarų krikščionybės identifikavimasis su *Occidens* sąvoka konstruojamas kaip priešprieša *Oriens*, tai yra Bizantijos civilizaciniam pasauliui.

Aleksandro Makedoniečio helenistinė imperija buvo pirmasis galingas transžemyninio Vakarų ir Rytų pasaulius jungiančio universalizmo pasireiškimas, mėginimas sukurti vientisą kultūros erdvę, aprėpiančią milžinišką Viduržemio jūros regioną, Artimųjų Rytų iki Indi-

jos ir Vidurinės Azijos stepių arealą. Joje atsirado sinkretiška helenistinė civilizacija, kurioje pynėsi graikų, romėnų ir įvairių Artimųjų Rytų kultūrų elementai. Dėl šios sintezės nepaprastai paplatėjo antikos pasaulio horizontai, pastebimai pakilo bendras kultūros, mokslo lygis, pagausėjo civilizacijos elementų.

Nuo seniausių laikų visą poašinių laikotarpį, išskyrus Aleksandro Makedoniečio ir Romos ekspansijos periodus, kai Vakarai taikėsi kurti universalią kultūrą ir skleisti savosios kultūros vertybes, Rytų civilizacijų poveikis Vakarams buvo daug stipresnis. Šimtmečius Viduržemio jūros regiono Vakarų kultūros absorbuoja senesnių Rytų kultūrų tradicijas, periminėja jų laimėjimus. Daugelis pamatinių antikos pasaulio, o vėliau ir ankstyvųjų viduramžių kultūros, religijos, mokslo, meno elementų atėjo iš Rytų pasaulio. Netgi dviejų anksčiau minėtų imperijų mėginimai įgyvendinti universalias Vakarų ir Rytų kultūrų sintezės idėjas, antikos imperijų likimas labai panašus ir simptomiškas. Aleksandro Makedoniečio ir romėnų imperijų ekspansijos į Rytus – tai savojo kultūrinio potencialo ir vitališkos energijos iššvaistymas milžiniškose Eurazijos erdvėse. Susidaręs kultūrinis vakuumas netrukus buvo užpildytas galingų iš Rytų sklindančių religinių, filosofinių, etinių, estetinių idėjų, dėl kurių įtakos Viduržemio jūros kultūros areale ilgainiui įsiviešpatavo krikščioniškoji ideologija.

Graikai buvo gerai perpratę ne tik Artimųjų Rytų pasaulį, tačiau net iki Aleksandro Makedoniečio žygių turėjo žinių apie geografinę indų civilizacijos padėtį, periodiškai per tarpininkus, pirkliaus susidurdavo su jų prekėmis, kai kuriais kultūros elementais. Persų valdovų rūmuose tarnavęs graikas Ktezijus parašė fantastiškų išmonių kupiną veikalą „Indija“, kurio paskiri fragmentai ir komentarai išliko vėlesnių autorių tekstuose. Aleksandro Makedoniečio žygis daugeliui graikų buvo pirmasis tiesioginis ryšys su šia daugybės mitų ir neįtikėtinų pasakojimų apgaubta šalimi. Šis dviejų didžiųjų Vakarų ir Rytų civilizacijų susitikimas paliko ryškius pėdsakus abiejų kultūros istorijoje.

Į indų ir graikų religinių bei filosofinių idėjų artimumą dėmesį atkreipė daugelis antikos mąstytojų, iš kurių pirmiausia reikėtų išskirti Megastenį, Sirijos valdovo ambasadorių Indijoje, graiką Selencijų, Aristobailą Peripontietį, Klemensą Aleksandrietį, kuris teigė, kad filosofija prieš daugelį amžių ilgai klestėjo barbarų pasaulyje, skleisdama savo šviesą pagonims, kol pagaliau prasiskverbė į Graikiją. Vėliau indų ir graikų filosofinių pažiūrų giminiškumą pabrėžė arabų mąstytojas Al Biruni.

Kalbant apie graikų susidūrimo su indų civilizacija pasekmes ir indų idėjų įtaką, nereikėtų ignoruoti ir helenizmo epochoje prasidėjusios graikų polio krizės. Senų idealų ir įsigalėjusių kultūros normų žlugimas vertė graikus ieškoti naujų dvasinių idealų slaptose orfikų ir pitagoriečių draugijose, ezoterinėse egiptiečių, babiloniečių, chaldėjų, indų praktikose bei mokymuose, kuriuose Flavijus Filostratas regėjo aukščiausios išminties apraiškas. Indų mokymai neabejotinai veikė helenizmo filosofiją, ypač gnostikų, pitagoriečių, neoplatonikų ir stoikų doktrinas.

Graikų ir indų filosofijos lyginamųjų studijų autorius J. W. Sedlaras pabrėžia indų asketizmo poveikį graikų sąmonei. Graikai ir anksčiau turėjo fragmentiškų žinių apie Indijoje didžiulę įtaką turėjusius asketų, kurie ragino atsisakyti gyvenimo gėrybių ir malonumų, slopinti savo aistras ir potroškius, mokymus. Tačiau asketiška ideologija ir susižavėjimas netradiciniais ide-

alais išpopuliarėjo tik helenizmo epochoje, antikinės civilizacijos saulėlydyje. Šias idėjas pirmiausia perėmė didžiulę įtaką Persijoje darę manichėjai, o vėliau – ir asketiškais idealais susižavėję graikai, ypač ankstyvosios krikščionybės ideologai (J. W. Sedlar, *India and Greek World: a Study in the Transmission of Culture*, New York, 1980).

Gvildendami graikų ir indų civilizacijų susidūrimo pasekmes turime priminti, kad trumpalaikis graikų įsiveržimas į vakarinę indų subekumenos dalį, kur jie buvo sustabdyti galingo indų kariuomenės kontrasmūgio ir po Aleksandro Makedoniečio žygio Afganistano teritorijoje likę graikai vėliau paliko ryškų pėdsaką indų klasikinės Guptų imperijos vaizduojamosios dailės istorijoje – paskatino atsirasti garsiosios Gandharos skulptūros mokyklos tradiciją.

Arabų musulmonų civilizacijos atsiradimas ir galinga jos ekspansija į Artimuosius Rytus, šiaurinę Afrikos dalį, Pirėnų pusiasalį krikščionybę pavertė europietiškosios civilizacijos savastimi. Vadinasi, eilinis Viduržemio jūros regiono civilizacinių pasaulių susidūrimas paskatino senos Rytų–Vakarų ideologinės dichotomijos atgimimą. Islamiškosios arabų musulmonų civilizacijos spaudžiama, besiformuojanti *krikščioniškoji Vakarų Europos civilizacija nuo tol savąjį identitetą siejo su krikščioniškąja religija, kuri priešpriešinama „svetimam“ islamui*. Taigi ankstyvaisiais viduramžiais išlieka skylant Romos imperijai išryškėjusi Vakarų krikščioniškojo pasaulio (*Occidens*) ir Bizantijos (*Oriens*) dichotomija. Tačiau ilgainiui *Oriens* sąvokos prasmė keičiasi: ji ėmė ir musulmonų valdomas tolesnes Azijos bei Afrikos teritorijas. Šių pokyčių esmė – religinė ir ideologinė priešprieša, kadangi Rytai įvardijama „svetimo“ islamiškos civilizacijos pasaulio erdvė. Rytų kategorijos reliatyvumą patvirtina faktas, kad viduramžių italams Rytai prasidėjo graikų ir krikščioniškosios kultūros tradicijas tęsiančioje Bizantijoje. Vėliau, plečiantis krikščioniškojo Vakarų pasaulio horizontui, Rytų sąvoka plinta toliau į Azijos kontinentą ir apėmia Indijos bei Kinijos civilizacijų erdves.

Vakarinėje Europos dalyje skleidžiantis krikščioniškajai vienuolynų kultūrai, vėliau atsiradus Karolingų imperijai, ryškėjo naujos romanų, germanų ir saksų kilmės tautų formuojamos Vakarų civilizacijos istorija. Šios pamažu perėjusios prie sėslaus gyvenimo Vakarų Europos tautos intensyviai perėmė daug ankstesnės Viduržemio jūros pakrantes kontroliavusios arabų musulmonų civilizacijos laimėjimų. Iki XII a. ekonomiškai atsilikusi Vakarų Europa Rytams buvo tik žaliavų (geležis, miškas) ir vergų eksportuotoja, o iš Rytų importavo įvairią gamybos produkciją, prabangos prekes, prieskonius.

XIII–XIV a., kai Vakarų civilizacija įžengė į miestų kultūros kilimo tarpsnį, Rytuose atsirado itin nepalankių civilizacijos sklaidai rizikos veiksnių. Pirmiausia – tai socialiniai sukrėtimai, susiję su anksčiau neregėtais destruktivių klajoklių tautų antplūdžiais, o kita vertus, ir ilgalais klimato pokyčiais, visoje Azijoje sukėlusiais ekologines katastrofas (sausros, potvyniai, epidemijos). Destruktyvios jų pasekmės nepalyginamos su analogiškais reiškiniais vakarinėje Eurazijos subkontinento dalyje.

Kinų civilizaciją itin suniokojo čurčzenų ir mongolų antplūdžiai – sugriovė daugelį klesatinčios kinų Sung'ų imperijos ekonomikos ir kultūros centrų. 1127 m. čurčzenai nusiaubė sostinę ir okupavo šalies teritoriją į šiaurę nuo Yangzi upės. Per mongolų antplūdį XIII a.

žuvo trečdalis, o vėlesnį mandžiūrų – šeštadalis Kinijos gyventojų (E. L. Jones, *Growt Recurring*, Oxford, 1988, 109). Analogiškus socialinius klajoklių mongolų ir turkų genčių antplūdžių sukrėtimus išgyveno Indijos, Armėnijos, Gruzijos, Persijos, arabų musulmonų civilizacijos. Nepriklausomybę ir kultūros tradicijų nenutrūkstamumą išlaikė tik Japonija ir po pagrindinių arabų musulmonų civilizacijos centrų sugriovimo kontrasmūgi mongolams sudavęs mameliukų valdomas Egiptas (1250–1517), kuris patyrė anksčiau neregėtų stichinių nelaimių. Iš 267 mameliukų dinastijų valdymo metų tik 117 buvo sąlygiškai normalūs. Socialiniai ir ekologiniai šokai esmiškai pakeitė žemdirbystės sąlygas, neseniai klestėję Azijos regionai tapo dykvietėmis.

Tačiau didžiosios Rytų civilizacijos pamažu atsigavo ir daugelyje kultūros, ekonomikos, technologijos sričių dar gerokai lenkė Vakarų Europą. Kinijoje viešpatavusi mongolų Yuan dinastija atkūrė ir kontroliavo pagrindinio – Rytus ir Vakarus siejančio – šilko kelio prekybą. Prekybiniai ir kultūriniai mainai tarp Europos ir Azijos pastebimai intensyvėjo. Venecijietį Marco Polo, dvidešimt penkerius metus (1271–1295) praleidusį mongolų–kinų chano Hubilajaus rūmuose, stulbino didingų kinų miestų infrastruktūra, gyventojų skaičius, socialinė organizacija, kultūros, mokslo, technologijos laimėjimai, pasakiški tauriųjų metalų ir brangakmenių turtai. Jo parašyta knyga Vakarus skatino domėtis prekybos su Rytai galimybėmis. Iki didžiųjų geografinių atradimų epochos Vakaruose tarpkultūrinių mainų ir tolimus kultūros centrus siejančių vandenyno bei karavanų kelių įsisavinimo srityse viešpatavo kinų, indų ir arabų musulmonų civilizacijos. Akivaizdus technikos ir technologijos suklestėjimas XIII–XIV a. Kinijoje buvo akstinas susipažinti su juos supančiu pasauliu. Kinai jau prieš daugelį šimtmečių siuntė jūrines ekspedicijas į Šiaurę ir lankėsi Šiaurės Amerikos pakraščiuose (anksčiausios ekspedicijos datuojamos pirmaisiais amžiais po Kristaus). Tačiau atšiauri gamta, sunkios navigacijos sąlygos ir prekybos perspektyvų skurdumas kinų jūros keliones nukreipė į Pietus.

XII a. Kinijoje išrastas kompasas atvėrė naujas jūros kelionių perspektyvas. Kadangi statė milžiniškus keturių izoliuotų dalių, šešių stiebų, dvylikos burių, talpinančius iki 1000 žmonių jūrinius laivus, kinai galėjo viešpatauti Ramiajame ir Indijos vandenynuose. Pirmojoje XV a. pusėje kinų imperatoriai surengė septynias didžiules jūrines ekspedicijas. Jų eskadros po 40–60 milžiniškų jūrinių laivų lankydavosi Sumatros, Ceilono, Indijos, Arabijos uostuose, pasiekdavo netgi Afrikos rytinėje dalyje esančius Etiopijos uostus. Tačiau kinų imperijos jėgas sekinantys klajoklių antplūdžiai, ekologiniai šokai, sostinės perkėlimas iš Nankino į Pekiną, didžiųjų vidaus laivybos kanalų sistemos išplėtimas, atsisukimas į nacionalines kultūros vertybes pažintines jūrines ekspedicijas nutraukė.

Perėmę sirų, indų ir kinų navigacijos laimėjimus didžiulėje Eurazijos erdvėje nuo Gibraltaro iki Indonezijos, pagrindiniai kinų jūros kelionių konkurentai buvo arabai ir kitų islamiškojo pasaulio šalių jūreiviai. Didžiulės arabų prekybininkų kolonijos tvirtai suleido šaknis svarbiausiose indų ir kinų jūros uostuose. Viešpataudami iki XIV a. Viduržemio jūros regione jie atliko svarbią Rytų civilizacijų technologinių ir kultūros laimėjimų perdavimo į Vakarus misiją. Kadangi kontroliavo daugelį pagrindinių Afrikos ir Eurazijos prekybinių arterijų bei strategiš-

kai svarbų Sueco kanalą, Nilą, jūros kelius rytinėje Afrikos pakrantėje jie, kitaip nei Vakarų Europos gyventojai, neturėjo stimulo ieškoti naujų kelių apie Gerosios Vilties iškyšulį.

Dėl patogios geografinės padėties ir tiesioginių kontaktų su aukštesnio kultūros lygio Bizantijos ir arabų musulmonų civilizacija Vakaruose pirmiausia suklestėjo Italijos miestai (Venecija, Genuja, Florencija, Siena, Bolonija, Verona, Ferara), kontroliavę Vakarų ir Rytų prekybos kelius. Italai anksčiausiai perėmė arabų, indų, kinų mokslo ir technologijos laimėjimus. Tačiau, 1453 m. turkams užgrobęs Konstantinopolį ir užsklendus tradicinius pelningiausios prekybos su Rytimis kelius, ekonominė ir politinė Italijos miestų galia nusilpo – Vakaruose išliko tik keli iš arabų atkariavę pietinę Pirėnų pusiasalio dalį Kastilijos valdovai, portugalai ir ispanų valdomi Flandrijos miestai (Brugė, Gentas, Antverpenas).

Be kinų, arabų, pirmieji Vakaruose dėl hegemonijos pasaulinėje prekyboje ėmė kovoti arabų navigacijos subtilybes perėmę Omejadų kalifų Pirėnų pusiasalyje kultūros tradicijų paveldėtojai portugalai bei Kastilijos karaliaus pavaldiniai. Ekonominiams Rytų ir Vakarų ryšiams darantis vis sudėtingesniems, jie, perimdami karavanų funkcijas, pradėjo Vakarų civilizacijos ekspansijos ir didžiųjų jūros atradimų epochą. Ji tęsėsi nuo 1492–1506 m. iki maždaug 1700 m., tai yra aprėpė naujuosius amžius, kai stiprėjo ekonominė ir intelektinė Vakarų Europos civilizacijos galia. Prasidėjo nauja kolonijinių Portugalijos, Ispanijos, o vėliau – Olandijos, Prancūzijos ir Didžiosios Britanijos imperijų epocha, kuri išplėtė Vakarų civilizacijos ekspansiją ir pasaulio regėjimo horizontus.

Naujų jūros kelių, siejančių Vakarų ir Rytus, ieškojimai esmiškai pakeitė pasaulinės civilizacinės erdvės suvokimą. Greita tradicinės binarinės Rytų ir Vakarų pasaulių schemos atsirado nauja kultūrinė erdvė – Naujasis pasaulis su savo kultūrinėmis vertybėmis ir civilizacijomis. Dviejų nepanašų nepriklausomai susiformavusių Senojo ir Naujojo pasaulių civilizacijos evoliucijos modelių susidūrimas buvo didžiai skausmingas antrajam, greit pajutusiam grobuoniško vakarietiškojo ekspansionizmo ir utilitarizmo pasekmes. „Tai, ką istorikai vadino aukso alkiu arba noru išvysti pasaulį ar prieskonių alkiu technikos srityje, buvo lydima „naujumo“ ir „utilitarizmo“ pritaikymo galimybių ieškojimo“ (F. Braudel, *Civilisation matérielle, économie et capitalisme I*, Paris, 1979, 439–440). Vakarų civilizacija, apimta grobimo aistros, savo karinį ir technologinį pranašumą panaudojo Naujajam pasauliui kolonizuoti ir plėsti.

Amerikos žemyno atradimas atvėrė naują kolonializmo ir rasizmo ideologijos įtvirtinimo epochą, kada krikščioniškasis universalizmas atskleidė antrąją savo antihumanistinę pusę. C. Colombo ryžtą ir polėkių didingumą paneigė atrastojo pasaulio indėnų, kurie užkariautojų krikščionių buvo traktuojami kaip „dar ne visai žmonės“, būties tragizmas. Taip vakarietiškojo humanizmo ir renesansinės ideologijos klestėjimo laikmetyje prasideda gėdingas Vakarų civilizacijos istorijos skyrius, susijęs su nuožmiu kitos rasės žmonių pavergimu ir naikinimu.

Nors pirmosios jūrų kelionės apie pasaulį įvyko XVI a. pradžioje, tačiau tik praslinkus keletui šimtmečių pasaulio kontinentai ir kraštai susisiejo tiesioginiais ekonominiais ir kultūriniais ryšiais. XVII–XVIII a. vakarietiškas kultūros tipas pradeda skleisti unifikuojamas kultūros tendencijas ir plėsti savo karinę bei ekonominę įtaką visame pasaulyje. Taip prasideda naujas

vesternizacijos, tai yra žmonijos būrimo į pasaulinę bendriją, „gyvenančią po vienu stogu“, procesas. Didieji geografiniai atradimai ir kolonijinė Vakarų ekspansija suteikė postūmį pasaulinės rinkos užuomazgoms susidaryti. Vakarų civilizacija ne tik sparčiai plėtė savo karinę, ekonominę, kultūrinę ekspansiją, mąstymo ir pasaulio suvokimo horizontus, tačiau ir po truputį iš kinų, indų, japonų, arabų musulmonų civilizacijų perėmė lyderio pozicijas.

Sparčiausiai besivystančioje Anglijoje industrinė ekonominė sistema susiklostė paskutiniajame XVIII a. ketvirtyje. Dėl to lyginamasis ekonominis Rytų ir Vakarų šalių balansas keitėsi pastarųjų naudai. Indija jau įžengė į ilgą pilietinių ir antikolonijinių karų tarpsnį, o Kinijos ekonominę padėtį sunkino XVIII a. pabaigoje ryškėjančios „demografiniu sprogimu“ pagrįstos tendencijos: buvo išartos visos tinkamos agrokultūrai žemės, sunaikinti didžiuliai miškai plotai ir be ganyklų liko galvijų kaimenės. Tai nulėmė naujas ekonomines, ekologines ir socialines problemas. Kad ir kamuojamas didelių sunkumų, ekonominis bei kultūrinis Indijos, Kinijos ir Japonijos potencialas XIX a. pradžioje buvo dar svarus. Indijos ekonomikos apyvarta tebebuvo didesnė nei pagrindinių Vakarų šalių, o Kinija buvo dukart galingesnė nei didžiosios Vakarų šalys. Iki XVIII a. vidurio pusė pasaulio knygų buvo spausdinta kinų kalba. Japonijos ekonominis potencialas buvo nemenkas, o raštingumu, buities ir estetinė kultūra ji gerokai lenkė Vakarų Europos šalis.

1793 m. Kinijos imperatorius išdidžiai atmetė Didžiosios Britanijos valdovo Jurgio III pasiuntinių prašymą užmegzti abipusius naudingus prekybos ryšius. Savo poziciją jis argumentavo teiginiu, kad galingiausia pasaulyje, aprėpianti milžinišką teritoriją ir valdanti 300 milijonų žmonių imperija pasigamina visas jai būtinas prekes. Laiške Anglijos karaliui jis rašė: „Valdydamas visą pasaulį aš turiu tik vieną tikslą – išsaugoti savo pareigą Valstybei. Svetimi ir brangiai kainuojantys tikslai manęs nedomina. Aš įsakiau priimti tavo dovanas, karaliau, tik todėl, kad jos atsiųstos iš toli [...] Mūsų Dinastijos valdžia ir dorybės pasklido į visas Paskliautės šalis, visų tautų valdovai siunčia mums sausuma ir jūromis dovanas. Mes turime visas būtinas prekes, tai gali paliudyti tavo pasiuntinys. Aš nesureikšminu egzotiškų, primityvių daiktų ir tavo šalies prekės mums nereikalingos“ (cit. pagal: A. F. White, *China and Foreign Powers*, London, 1927, 41). Tačiau praslinkus vos pusšimčiui metų ekologinių krizių, maro, bado iškamuota imperija buvo palaužta, ir prasidėjo ilgalaikės krizės bei kovos dėl nepriklausomybės su Vakarais. Vadinasi, svarstyklių lėkštelė ilgam pakrypo Vakarų naudai, kurių ekspansionizmui atkakliai priešinosi nepriklausomybę išlaikiusi Japonija.

Kolonijinės sistemos amoralumas ir nežmoniškumas „išprususioje“ Vakarų Europoje stimuliavo ją teoriškai grindžiančios eurocentrinės rasistinės ideologijos stiprėjimą, prievartinį savosios civilizacijos vertybių sistemos, mąstymo principų diegimą kitose neeuropinėse šalyse ir kartu kurstė tiesioginius ar latentiskai rusenančius tarpcivilizacinius konfliktus. Vakarietiškojo hegemonizmo tyrinėtojas K. M. Panikkaras nurodo, kad „Politinis Vakarų dominavimas buvo grindžiamas rasizmo doktrina, įtvirtinančia europiečių solidarumą požiūriuose į azijiečius. Šie du veiksniai Azijos ir Vakarų santykiuose įgavo išskirtinę svarbą“ (K. M. Panikkar, *L'Asie et la domination occidentale*, Paris, 1956, 30). Griaudami per amžius susiklosčiusias kitų

tautų vertybių sistemas ir prievarta įtvirtindami savąsias, Vakarai patys demoralizavosi: prarado šimtmečiais kauptas humanistines vertybes ir savo identiškumą. Nenusižengsime istorinei tiesai teigdami, kad renesansinio ir šviečiamojo humanizmo pamokas išmokusioje XIX a. Vakarų Europoje dar viešpatavo rasistinės ideologinės nuostatos.

Dviejų civilizacijos kelių teorija:

tradicinių Rytų ir moderniosios Vakarų civilizacijų priešprieša

Teoriškai grindžiant esminius Rytų ir Vakarų civilizacijų skirtumus, tarp klasikinių lyginamųjų civilizacijos teorijų paplito dviejų civilizacijos kelių teorija. Joje didžiosios Rytų civilizacijos interpretuojamos kaip specifinis tradicinės kultūros tipas, kuriame vyrauja mitas ir religinė sąmonė. Daugelyje šią teoriją plėtojančių studijų netgi neatskiriamos tradicinės ir neturinčios rašto kultūros. Tradicinė civilizacija yra savitas esmiškai besiskiriantis nuo pirmykštės „neturinčios rašto“ bendrijos sociokultūrinis organizmas. Jame iškyla abstraktus sąvokinis mąstymas ir atsiranda turtinga rašytinė kultūra, kuri pirmiausia siejasi su sakralinio teksto idėja.

Tradiciniam Rytų civilizacijų tipui klasikinėje lyginamojoje civilizacijų teorijoje paprastai priešpriešinamas *kreatyvinis* vakarietiškas civilizacijos modelis, kuriame mitą ir religinę sąmonę išstumia išradingumas, inovacija, mokslas, technologinė pažanga ir pan. Vakarų mentalitetui priskiriamas pažangus *linijinis vienakryptis* laiko suvokimas, racionalus istorinis mąstymas, aiškus praeities, dabarties ir ateities atskyrimas, orientacija į ateitį. Dėl tokio abstraktaus tradicinės civilizacijos tipo priešpriešinimo kreatyviniam klasikinėje lyginamojoje civilizacijų teorijoje buvo sukurta daug stereotipinių Vakarų ir nevakarietškų civilizacijų modeliavimo schemų, kuriose „Vakarų“ moderniosios civilizacijos dinamizmas, istorizmas, orientacija į inovacijas, materializmą, šiapusybę, racionalumą, demokratiją, laisvę, mokslinį pažinimą priešinama su „Rytų“ civilizacijų tradicionalizmu, statiškumu, neistoriškumu, orientacija į dvasią, anapusybę, totalitarizmą, iracionalumą, mistiką, kosminį universalizmą, mitologinę ir religinę sąmonę.

Įtvirtinant XX a. paplitusį Vakarų klasikinėje kultūros filosofijoje „tradicinių Rytų“ civilizacijų priešpriešinimą moderniajai „Vakarų“, daug nuveikė Makso Weberio brolis Alfredas Weberis (1868–1958), kuris išplėtojo savitą ne į kultūros filosofijos, o istorijos filosofijos ir kultūros sociologijos problematiką orientuotą „istorinio pasaulio“ koncepciją. Joje pasaulinės civilizacijos istorija, remiantis F. Nietzsches ir O. Spenglerio idėjomis, apibūdinama kaip vienas kitą keičiantys sociokultūriniai organizmai, paklūstantys universaliems jaunystės, brandos ir senėjimo dėsniams. Kitaip nei O. Spengleris, kultūrą ir civilizaciją A. Weberis supranta ne kaip dvi skirtingas kultūrinių istorinių organizmų raidos fazes, o du sąlyginai savarankiškus aspektus: *dvasinį* (religija, filosofija, menas) ir *mokslinį-techninį*. Veikale *Kulturgeschichte als Kultursociologie* (*Kultūros istorija kaip kultūros sociologija*, 1935) A. Weberis išplėtojo „pirminių“ ir „antrinių“ kultūrų teoriją, kuri remiasi senomis hegeliškomis eurocentrinėmis geografinėmis civilizacijų lokalizacijos schemomis. Joje „pirminėms“ kultūroms priskiriamos Rytų civilizacijos ver-

tinamos negatyviai, o „antrinėms“ – Vakarų – pozityviai. Skiriamieji pirminių rytietiškujų kultūrų bruožai esą tradicionalizmas, antiistoriškumas, kurtumas istoriniam laikui, statiškumas, inercija, konservatyvumas, užsisklendimas savyje, nesugebėjimas plėtotis ir įveikti kultūros raidos prieštaravimų bei apribojimų. Joms priskiriama totalinė sąmonės sakralizacija, paralyžiuojanti tyrinėjimų instinktą ir apribojanti tikėjimo, mąstysenos laisvę. „Pirminių“ kultūrų tipui čia priskiriamos Babilono, Egipto, Indijos, Kinijos civilizacijos. „Pirminių“ tradicinių kultūrų antipodas yra hierarchiškai aukštesnė „antrinė“ Vakarų kultūra. Šiai iš graikiškos ir hebrajiškos kultūrų sintezės atsiradusiai kultūrai priskiriamas aštrus istorinio laiko pojūtis, naujumas, kūrybiškumas, pažanga, sugebėjimas įveikti raidos prieštaravimus.

Vadinasi, šioje išoriškai didžiai įtikinamai atrodančioje „tradicinę Rytų“ ir „modernią Vakarų“ civilizacijas priešpriešinančioje scheme Vakarų kultūra laikoma visais požiūriais brandesne ir socialiai pažangesne palyginti su „konservatyviomis“ Rytų kultūromis. Tačiau ši kruopščiai suręsta dichotominė schema, kuri neretai buvo pateikiama kaip neginčijama klasikinės eurocentrinės kultūros filosofijos aksioma, nepajėgia konceptualiai paaiškinti komparatyvistinės kultūrologijos išryškinto, keisto, atsitiktinio ar dėsningo religinių ir filosofinių idėjų atsiradimo sinchroniškumo Indijoje, Kinijoje, Graikijoje, kuris niekais paverčia daugelį tendencingų nuodugniai grįstų eurocentrinių „tradicines Rytų“ ir „moderniąją Vakarų“ civilizacijas priešpriešinančių teorijų.

Šios A. Weberio veikaluose iškeltos problemos sprendimą pateikia tradicionalizmo ideologas R. Guenonas ir K. Jaspersas, kurie įrodo, kad „pirminės“ ir „antrinės“ kultūros su tiesmukiška geografine Rytų ir Vakarų lokalizacija nesutampa. R. Guenono ir K. Jasperso atlikta lyginamoji Graikijos, Indijos, Kinijos ir kitų kultūrų religijos, filosofijos analizė įtikinamai atskleidžia Rytų ir Vakarų kultūrų supriešinimo bei iškėlimo į skirtingus hierarchinius lygmenis nepagrįstumą. Taigi dalijimas į „pirmines“ ir „antrines“ kultūras yra tik realių civilizacijos istorijos faktų neatitinkanti teorinė konstrukcija, apriorinės kultūros filosofijos schema. Juolab kad ne visos civilizacijos (pavyzdžiui, Egiptas, Babilonas) pajėgė pralaužti „ašinio laiko“ užkardas.

R. Guenono veikaluose išryškėjusi ir K. Jasperso galutinai įteisinta „ašinio laiko“ mitologema (pasaulinės istorijos ašis – apie 800–200 m. pr. Kr., kurios gravitacijos centras yra apie 500 m. pr. Kr.) tarsi dalija civilizacijos istoriją į du kokybiškai skirtingus kultūros raidos tarpsnius: ankstyvąjį *mitologinį* ir antrąjį – *šiuolaikinį*. „Ašinio laiko“ krizės ir radiklios civilizacinių paradigmos kaitos esmėje slypi perėjimas nuo tūkstantmečius gyvavusių senųjų kultūrų prie didžiųjų civilizacijų, kurių konsoliduojamoji jėga – pasaulinių religijų ir trijų savarankiškų filosofinio mąstymo tradicijų išsiskleidimas. Iš daugelio didingų „ikiašinio“ amžiaus kultūrų (kinų, indų, egiptiečių, babiloniečių, persų, hebrajų, graikų) tik trijose – Kinijos, Indijos ir Viduržemio jūros regiono – atsirado kokybiškai naujas, palyginti su mitologiniu, filosofinis pasaulio suvokimas.

„Kinijoje, – rašo K. Jaspersas, – tuo laiku gyveno Konfucijus ir Laozi, susiformavo visos kinų filosofijos kryptys, kūrė Mozi, Zhuangzi, Liehzi ir daugybė kitų mąstytojų, Indijoje atsirado upanišados, gyveno Buddha; Indijos ir Kinijos filosofijoje buvo išgvildintos visos filosofinio

tikrovės pažinimo galimybės remiantis skepticizmu, materializmu, sofistika ir nihilizmu, Irane Zaratustra mokė apie gėrio ir blogio kovos sklaidą pasaulyje; Palestinoje iškilo pranašai Ilijas, Isajus, Jeremijus ir Antrasis Isajus, Graikijoje – tai Homero, filosofų Parmenido, Heraklito, Platono, tragikų, Tukidido ir Archimedo laikotarpis. Visa, kas siejasi su šiais vardais, atsirado beveik tuo pačiu metu kelių šimtmečių tarpsnyje Kinijoje, Indijoje ir Vakaruose visiškai sava-rankiškai“ (Jaspers; K. Ясперс, *Смысл и назначение истории*, Москва, 1991, 32–33).

„Ašinio laiko“ lūžio esmėje slypėjo naujas filosofinis būties visumos, asmenybės, proto ir žmogaus galimybių ribų suvokimas, atsirado pagrindinės šiuolaikinio žmogaus mąstymo ka-tegorijos, pasaulinės religijos, nulėmusios dabartinio žmogaus pasaulėžiūrą ir gyvenimą. Vi-sa tai yra racionaliai patikrintos gyvenimiškos patirties kovos su mitologine pasaulėžiūra pa-darinys. Pereinamojo etapo nuo *mythos* prie *logos* pasaulėžiūrai būdingas filosofinio tikrovės pažinimo reikšmingumo iškilimas. Formavosi būdingas visuminis požiūris į pasaulį, pynėsi gnoseologinė, ontologinė, etinė, estetinė problematika, aktyviai buvo ieškoma visuotinių pa-saulio ir žmogaus būties principų. Labai svarbus šio lūžio veiksnys yra beveik sinchroniškas didžiųjų pasaulinių religijų, iškėlusių pamatinius civilizuotumo principus, atsiradimas. Vien-as būdingiausių naujų civilizacinių organizmų bruožų – valdžios ir kultūrinių religinių idėjų kompleksų nesutapimas. Rytų ir Vakarų civilizacijų skirtumai čia yra neesminiai, ir daugelio eurocentrizmo šalininkų veikaluose pabrėžiamą tik Rytų kultūroms būdingą stabilumą bei konservatyvumą K. Jaspersas pagrįstai priskyrė „ikiašiniam laikui“.

Palyginę daugelį pamatinių krikščionybės mokymų, religijos santykius su pasaulietine val-džia, jos vietą ir vaidmenį Vakarų krikščioniškosios kultūros sistemoje su analogiškais budiz-mo, džainizmo, hinduizmo, daoizmo, chan, zen, zoroastrizmo, manicheizmo, judaizmo ir kitų didžiųjų religijų mokymais, funkcijomis savose kultūrinėse sistemose, aptiksime daugybę pana-šumų. Iš tiesų daugelis tipologiškai artimų religinių idėjų, mokymų, idealų slypi „poašinio lai-ko“ kultūrų esmėje. Neatsitiktinai A. Toynbee savo lyginamosiose lokalinių civilizacijų studijo-se, analizuodamas atskirų civilizacijų kilmę, jų istorinės raidos „sinchroniškumą“, ypatingą dė-mesį skyrė religinių aspektų analizei.

Netgi paviršutiniškai pažvelgus į Senajame pasaulyje susiformavusių civilizacijų istoriją matyti, kad ankstyvajame žmonijos kultūros istorijos raidos etape pirmenybė neabejotinai priklauso neeuropinėms civilizacijoms, kurios tapo seniausių mitologijos, religijos, mokslo, meno formų atsiradimo lopšiu. Ankstyvosios „ikiašinio laiko“ Rytų civilizacijos suformavo tas kultūros vertybes, kurios vėliau tapo europinių civilizacijų raidos išeities tašku. Todėl, nagrinėdami pagrindinius antikos ir Vakarų krikščioniškosios civilizacijų raidos etapus, nuo-latos susiduriame su įvairiais skirtingo intensyvumo senesnių Rytų civilizacijų poveikio Va-karams aspektais. Ar įmanoma teisingai suprasti graikų civilizacijos genezę, helenizmą, anks-tyvąją krikščionybę, romaniką, gotiką, renesansinius sąjūdžius Vakaruose ignoruojant iš Ry-tų sklindančias kultūros įtakas? Akivaizdu, kad tai ne retorinis, o esminis antikos ir Vakarų civilizacijų genezės, jų kultūrinio repertuaro specifiškumo supratimo klausimas, kadangi dau-

gelio svarbiausių jų istorijos puslapių neįmanoma suprasti atmetus Rytų ir Vakarų civilizacijų sąveikos problemas. Savaiame aišku, kad šių dviejų megakultūrinių regionų sąveikos procesas buvo abipusis, tik neabejotinai iki XVII a. pabaigos Rytų civilizacijų poveikis Vakarams buvo stipresnis.

Grindžiant esminius tradicinės ir moderniosios civilizacijų skirtumus klasikinėje kultūros filosofijoje pasitelkiama graikų ir Vakarų civilizacijos raidos modeliais paremta nuosekli vyraujančių sąmonės formų kaitos schema, kurioje mitologinę mąstyseną nuosekliai keičia religinė, o pastarąją – mokslinė. Ši graikų filosofinės ir mokslinės raidos istorijoje išsirutuliojusi schema Vakarų kultūros filosofijoje ir klasikinėje humanistikoje įgavo universalaus modelio statusą. Todėl daugelis eurocentrinės ideologijos šalininkų, indų arba kinų filosofinės minties istorijos tyrinėjimuose išvydę filosofinės budizmo doktrinos ar pabrėžtinai racionalios konfucianistinės filosofijos transformaciją į religinę sąmonę, ją interpretuoja ne kaip kitą „paralelinį“ raidos kelią, o hierarchiškai žemesnę tradicinėms Rytų civilizacijoms būdingą vienalaikę sąmonės formų kaitą. Anot šios teorijos šalininkų, tradicinės Rytų civilizacijos apibūdina visas tris mąstymo (mitologinio, religinio, mokslinio) pakopas integruojantis modelis. Jam būdingas ne *nuoseklus*, o *vienalaikis* ir *lygiagretus* ryšys. Todėl šios trys sąmonės formos tradicinės civilizacijos tipe koegzistuoja ir skleidžiasi vienu metu arba atvirkštine seka nei „klasikiniame“ ir „vieninteliame teisingame vakarietiškame modelyje“. Šią išoriškai įtikinamą tradicinio ir modernaus civilizacijos kelio koncepciją paneigia postmoderno kultūros raida, kurios neapkaltinsi modernumo ignoravimu. Postmodernistinei sąmonei kaip ir tradicinės civilizacijos tipui aktualesnis „neklasikinis“ vienalaikis ir lygiagretus įvairių mąstymo formų koegzistavimo tipas.

Taigi dichotominėse tradicinį ir modernų civilizacijos tipus priešpriešinančiose klasikinės eurocentrinės kultūros filosofijos schemose tendencingai grupuojami ir falsifikuojami civilizacijos istorijos faktai. Iš skirtingų civilizacijos raidos kelių išplėšiami tik paskiri specifiniai bruožai sąmoningai ignoruojant bendrybes. Tokios dichotominės schemos nepriklausomai nuo to, ar į Rytų civilizacijas žvelgiama pozityviai – kaip į mįslingą, intriguojantį, žavintį ir dvasiškai artimą kultūros tipą ar priešingai – negatyviai, kaip į svetimą, erzinantį, bauginantį, pirmiausia iškelia „kitoniškumo“ aspektą. Toks „Rytų“ civilizacijų suvokimas paprastai kyla iš antitradicinių Vakarų civilizacijos apologetų nuostatų. Todėl daugelis XIX a. ir pirmojoje XX a. pusėje vyravusios eurocentrinės klasikinės kultūros filosofijos ir tiesinės progresistinės civilizacijos teorijos šalininkų tradicinės Rytų civilizacijas laikė neitais savosios kultūros raidos etapais, o jų tradicionalistines nuostatas – nesuderinamomis su vakarietiškąja orientacija į ateitį.

Toks opozicijų išskyrimas ir tiesmukas vienu bruožų visumos siejimas su „tradiciniu“ Rytų, o kitų – su „modernios“ Vakarų civilizacijų tipais yra ginčytinas, tikrovei svetimas, nes daugelis panašiose tipologinėse schemose į skirtingus poliūs išskirtų bruožų būdingi įvairiems Rytų ir Vakarų civilizacijų raidos etapams. Mokslininkai, vienpusiškai aukštinantys „vakarietiškojo“ civilizacijos tipo išradingumą, polinkį į inovacijas, technologinę pažangą, pamiršta, kad dauge-

Iš svarbiausių technologinių atradimų, inovacijų, nulėmusių pasaulinės civilizacijos pažangą, 200, net 500 metų anksčiau aptinkame Kinijoje, iš kur šimtmečiais į Vakarus sklido daug svarbių technologinių naujovių.

**THE EAST-WEST DICHOTOMY FROM THE PERSPECTIVES
OF COMPARATIVE CIVILIZATION STUDIES**

Antanas Andrijauskas

Summary

The present article is devoted to the critical analysis of dichotomical conceptions of relations between civilizations East and West. The deconstruction of the main concepts of Western philosophy of culture breaks the narrow borders of the rationalistic metaphysics and opens new methodological perspectives to the comparative culturology. Inquiring to the „marginal“ cultures of the World and treating their symbols and forms as equal to those of the „central“, i.e. of the Eastern and Western cultures the postmodern comparativism looks for more complex model of civilization. The latter have to replace the traditional one, which seems too simple, for it overestimates the East and West dimension.